

ДИДАКТИКА, МЕТОДИКА, НОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

УДК 371.134:372.4

Ольга Комар

ДИДАКТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРАКТИВНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ

Дослідження основних складових, вимог, протиріч і труднощів підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології дало можливість виявити найбільш суттєві зв'язки та відносини цього процесу. Проте, не менш важливим є визначення того, як використовувати виявлені зв'язки в педагогічній практиці. Для цього необхідно сформулювати принципи підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології як вихідні керівні педагогічні положення.

Підкреслимо, що «законои в природі існують об'єктивно. Принципів же в природі немає. Принципи є суто гносеологічним феноменом і в силу цього вони не можуть мати самостійного значення. Частіше всього принцип – це закон у функції принципу. Будь-який закон може бути функцією принципу» [2, с. 179]. Виходячи з цього, педагогічні принципи вказують, як необхідно діяти найкращим чином у відповідних умовах. Педагогічний закон (закономірність) і педагогічний принцип співвідносяться як «існуюче» та «належне», при цьому друге є відображенням і базується на об'єктивно існуючій та пізнаній педагогічній закономірності.

Поняття «принцип» має латинське походження. Латинське слово «*principium*» означає початок, основу, підвалину. Відповідно, принципи навчання, є теоретичними узагальненнями педагогічної практики, виникають з досвіду педагогічної діяльності, мають об'єктивний характер, безпосередньо впливають із закономірностей навчання.

Принципи навчання – це, як уже зазначалося, провідні теоретичні положення педагогіки, основою яких є педагогічні закономірності, а їх реалізація передбачає використання сучасних методів, форм і змісту дидактичного процесу. Вони мають характер загальних вказівок, правил, норм, що регулюють дидактичний процес. Дидактичні принципи обґрунтовуються під час наукового аналізу навчання і впливають із закономірностей навчального процесу [14].

З історії педагогіки знаємо, що ще Я. Коменським було визначено шість принципів навчання: наочність, свідомість, систематичність, послідовність, доступність, міцність засвоєних знань [8].

Автори підручника «Педагогіка» на основі аналізу дидактичних

робіт Ю. Бабанського, В. Загвязінського та Т. Скаткіна виділяють такі принципи навчання в сучасній школі: розвиваючого і виховного характеру навчання; науковості змісту та методів навчального процесу; систематичності і послідовності в опануванні досягнень науки, культури, досвіду діяльності; свідомості, творчої активності та самостійності учнів; наочності; єдності конкретного й абстрактного, раціонального та емоційного, репродуктивного і продуктивного; доступності навчання; міцності результатів навчання та розвитку пізнавальних сил учнів; зв'язку навчання з життям; раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи [12, с. 180–185].

С. Гончаренко наводить такі принципи навчання: зв'язок змісту та методів навчання з національною культурою і традиціями; виховуючий характер навчання; науковість; систематичність; наступність; свідомість й активність учнів; наочність, доступність, індивідуалізація процесу навчання, уважне вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожного учні [3, с. 270].

У підручнику з педагогіки В. Галузинського та М. Євтуха наводяться вісім принципів навчання: науковість; принцип практичної спрямованості підготовки; свідомість, активність і самостійність тих, хто навчається; наочність у навчанні; навчання на високому рівні труднощів; систематичність, послідовність та комплексність навчання; міцність опанування знань, навичок і вмінь; колективізм та індивідуальний підхід у навчанні [1].

В узагальненому вигляді принципи організації навчально-виховного процесу у вищій школі представлені у праці Д. Радула (рис. 1.) [13].

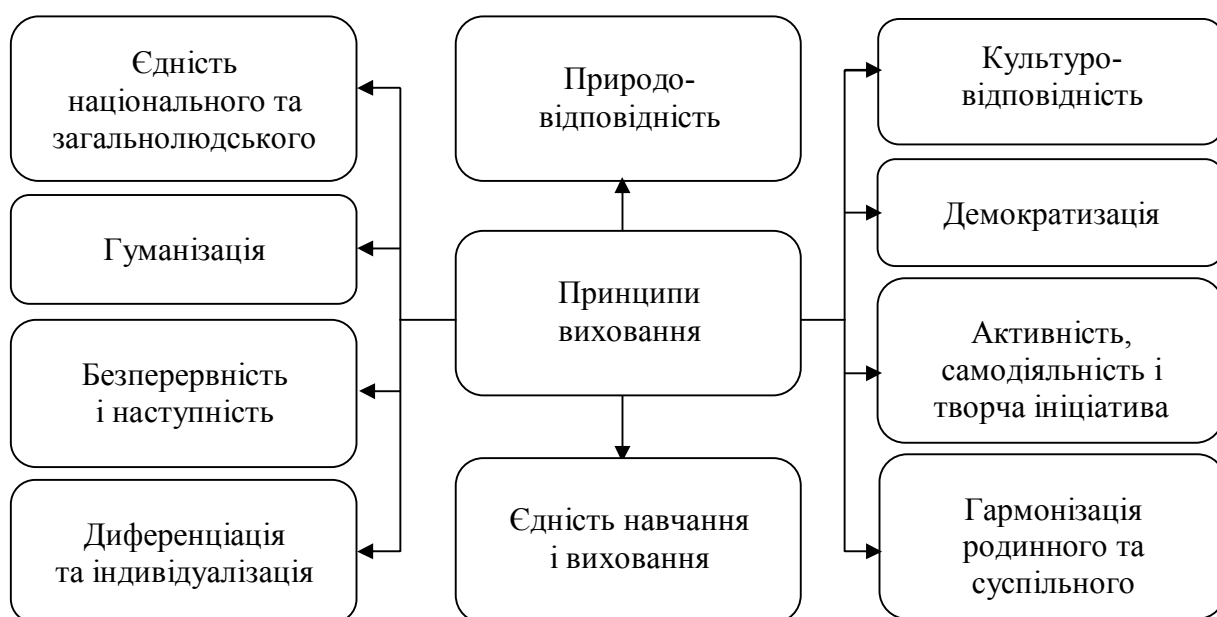

Рис. 1. Головні принципи організації навчально-виховного процесу вищого педагогічного навчального закладу

Проте, в сучасних умовах загальне визначення принципів навчання і виховання не набуло свого остаточного вигляду. Це виявляється у тому, що до цього часу не визначено вихідні засади для обґрунтування принципів навчання та виховання, не опрацьовано наукові основи системи принципів навчання і виховання, їх підпорядкованості, ієрархії. Власне, це є причиною того, що в різних підручниках з педагогіки та відповідних фундаментальних працях з дидактики, у тому числі й з дидактики вищої школи, кількість принципів навчання, їх ієрархія та формулювання значно відрізняються. Це пояснюється тим, що автори дотримуються різних концепцій і джерел під час їх виведення та по-різному розуміють дидактичне поняття «принципи навчання».

Таким чином, незнання принципів робить процес навчання і виховання ненауковим, суперечливим, непослідовним, несистемним та, відповідно, малоефективним. Власне цим і пояснюється наявність багатьох недоліків в організації та проведенні цього процесу в деяких ВНЗ. Отже, знання методологічних, методичних і психолого-педагогічних вимог системи сучасних принципів навчання та виховання студентів вищого навчального закладу є ознакою високої педагогічної культури суб'єкта навчання.

Проте, підготовка майбутніх вчителів до організації інтерактивного навчання школярів повинна мати власні принципи, в яких відображаються специфічні педагогічні закономірності зазначеного процесу підготовки.

Під принципами підготовки майбутніх вчителів до застосування інтеракції розуміємо конкретні рекомендації щодо досягнення цілей підготовки майбутніх педагогів на основі пізнаних закономірностей. Ці рекомендації стосуються регулювання різноманітних і змістовних стосунків учасників зазначеного процесу, оскільки за характером власного існування вони мають суб'єктивний характер (визначають діяльність педагога та навчально-пізнавальну діяльність учнів як об'єктів і суб'єктів навчання; відображають внутрішню сутність і сенс діяльності суб'єктів та об'єктів підготовки; визначають прикладну спрямованість діяльності педагога; зумовлюють характер й особливості навчально-пізнавальної діяльності учнів; визначають взаємозалежність і взаємозумовленість усіх компонентів дидактичного процесу взагалі, та між суб'єктами цього процесу зокрема тощо); з'ясування провідних тенденцій навчання майбутніх вчителів; розв'язання суперечностей процесу навчання, умов досягнення успіхів у навчально-виховному процесі; визначення основних положень, на які опираються при викладанні навчальних дисциплін у ВНЗ; визначення змісту, методів і форм навчальної діяльності тощо.

Таким чином, ми визначили, що принципи підготовки майбутніх вчителів до застосування інтеракції – це найбільш загальні провідні положення, що визначають зміст, методикку та проведення процесу відповідної підготовки студентів.

Узагальнення підходів до обґрунтування сучасної системи принципів навчання та виховання, які існують на сьогоднішній день у педагогіці, врахування особливостей виховного процесу у вищому педагогічному навчальному закладі України, вивчення практики підготовки майбутніх вчителів до застосування інтеракції, а також узагальнення передового досвіду підготовки майбутніх вчителів у різних ВНЗ дали можливість визначити такі принципи підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології:

- принцип педагогізації підготовки студентів;
- формування творчої особистості майбутнього педагога;
- розвитку умінь і навичок організації навчання;
- організації самоосвіти.

Розглянемо визначені принципи детальніше.

Принцип педагогізації підготовки майбутніх вчителів.

Безпосередньо цей принцип впливає з єдності навчання, виховання, підготовки студентів та є відображенням однієї з основних внутрішніх закономірностей навчально-виховного процесу у педагогічному ВНЗ. Цей принцип спрямовано на всебічний розвиток особистості студента, який ґрунтується на визначенні його індивідуальності і неповторності. При цьому особлива увага приділяється не лише опануванню певного обсягу теоретичних знань, формуванню професійних навичок та вмінь, але й вихованню студентів на засадах загальнолюдських цінностей та, відповідно, формуванню в них високих моральних рис, що слугують основою життєвих орієнтирів і соціальної поведінки вчителя.

Багаторічні педагогічні спостереження у вищих педагогічних навчальних закладах показали, що кожний з визначених принципів трансформується і реалізується через сукупність вимог. Так, принцип педагогізації підготовки студентів – майбутніх вчителів реалізується за допомогою таких вимог:

- єдине розуміння всіма учасниками навчально-виховного процесу у ВНЗ цілей, завдань, принципів, змісту, організації та технології підготовки майбутніх вчителів;
- постановка і досягнення викладачами в процесі навчання не лише навчальних, а й виховних цілей та завдань;
- включення студентів у практичне здійснення педагогічних дій, вирішення різних педагогічних ситуацій;
- широке застосування логіки навчального процесу та структурування змісту навчання під час викладання;
- моделювання педагогічних ситуацій практики в процесі навчання і виховання студентів на заняттях з усіх дисциплін;
- комплексний підхід до визначення завдань навчання студентів;
- конкретизація завдань навчання з урахуванням індивідуально-психічних особливостей об'єктів навчання;

- чітке визначення варіації змісту навчання шляхом виділення головного, міждисциплінарної координації і побудови раціональної структури навчального матеріалу;
- добір таких методів, дидактичних засобів, організаційних форм навчання, які дозволяють найбільш успішно вирішувати поставлені завдання за визначений час;
- раціональне поєднання управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів;
- аналіз отриманих результатів навчання і витрат часу за критеріями оптимальності.

Принцип формування творчого потенціалу. В сучасних умовах несприятливого впливу економічних і соціальних факторів саме педагогічна наука та освітньо-управлінська практика постають базовою основою перспективних соціальних змін. У зв'язку з цим формується новітня світоглядна концепція, згідно з якою особистість там, з її унікальними інтересами, цінностями, здатністю до самовдосконалення, саморозвитку, самоактуалізації, самоосвіти, творчої діяльності постає пріоритетом. У постіндустріальну епоху з її стрімким науково-технологічним піднесенням, бурхливим приростом знань і технологічними проривами, з прискореною глобалізацією всіх процесів освіченість, інтелект, творчий потенціал особистості стають провідною продуктивною силою, визначальною передумовою і наріжним каменем процесу цивілізації. Вища школа стає не просто засобом підготовки фахівців для різних сфер діяльності, а й обов'язковим етапом розвитку особистості. Соціально-економічна ситуація в суспільстві, демократичні процеси, гуманізація і духовне відродження України потребують реалізації саме творчих здібностей кожного члена суспільства.

Зазначимо, що творчість розуміється багатьма вченими як діяльність, що складається зі створення істотно нового; процес з постановки і рішення проблем, нестандартних задач; форма пізнання дійсності. Творчість – це вища форма активності і самостійної діяльності людини; розглядається як «історична активність людей, що безперестанно розширює кордони можливостей їх особистісного розвитку – процес створення суспільних умов, які сприяють усе більш багатому й глибокому розвитку людської індивідуальності», «сукупна діяльність, яка протікає в історично визначених формах, здійснюється у відповідності з об'єктивною необхідністю і протікає як процес утвердження суб'єкта, зростання його свободи» [9, с. 29].

Характерною ознакою творчості є її вплив безпосередньо на суб'єкти діяльності. Творчість – це не ізольований акт. Людина створює щось нове, соціально значуще і паралельно відбувається її саморозвиток. Новий стан особистості відрізняється від попереднього підвищеним ступенем свободи. Виходячи з діалектико-матеріалістичної концепції побудови світу,

творчість – це соціально-історичний процес самовиробництва, саморозвитку людини в процесі матеріального і духовного освоєння світу; її слід розглядати як діяльність по перетворенню зовнішнього світу і одночасно як форму саморозвитку людини [6].

Аналізуючи зміст категорії творчості з точки зору загальних ознак, ми виокремили такі найбільш значущі з них, як: створення нового; оригінальність; комбінування елементів різних систем; зв'язок з пізнанням; постановка і розв'язання проблем, нестандартних задач щодо задоволення нових потреб суспільства; форма якісного розвитку суспільства, середовища, культури; вища і специфічна форма розвитку людини; вищий вид діяльності людини; єдність духовного і матеріального, де ідеальне передує матеріальному; родова ознака і родова сутність людини, спосіб її буття, форма її самодіяльності, саморозвитку і самоствердження.

Визначенні ознаки творчості дозволяють знайти співвідношення між традиційним процесом пізнання і творчим. В основі цього співвідношення лежить твердження про творчу активність суб'єкта у процесі пізнання об'єктивної дійсності. Активний характер людського відображення дійсності полягає передусім у тому, що відображення здійснюється в ході практичного освоєння світу, має на меті розвиток й удосконалення перетворюючої світ діяльності людини і проявляється у формах, засобах, методах пізнання.

Найголовнішою проблемою при вивченні теорії творчості є творча особистість. Творча особистість, як зазначається у психологічному словнику, характеризується наявністю «...здібностей, мотивів, знань і вмінь, завдяки яким створюється продукт, який відрізняється новизною, оригінальністю».

На думку автора теорії творчості – еврилогії – П. Енгельмеєра, «творча особистість являє собою прогресивний елемент, який дає все нове» [5, с. 3].

П. Кравчук визначає творчу особистість через її творчий потенціал [10], Н. Кічук – через її інтелектуальну активність, творче мислення та творчий потенціал [7].

Я. Пономарьов виділив перцептивні та інтелектуальні особливості особистості з великим творчим потенціалом, які є надзвичайно важливими для інноваційного педагога: надзвичайна напруженість уваги, висока вразливість, цілісність сприйняття, інтуїція, фантазія, вигадка, дар передбачення, великі за обсягом знання. Серед характерологічних особливостей творчої особистості виділяються відхилення від шаблону, оригінальність, ініціативність, наполегливість, висока самоорганізованість, працездатність. Особливості її мотивації полягають у тому, що творча особистість знаходить задоволення не стільки у досягненні мети творчості, скільки у самому процесі творчості.

Для формування творчої особистості суттєве значення має спрямованість навчання на творчу діяльність і характерологічні особливості особистості. Реалізація принципу формування творчої особистості у навчально-виховному процесі ВНЗ дозволить розвинути здатність виконувати творчі завдання у кожного студента.

Сутність визначеного принципу виражається в його правилах. Основні положення цього принципу вимагають від студента:

- засвоєння багатьох методик навчання і самонавчання;
- засвоєння сучасних інформаційних технологій з метою надбання досвіду вирішення задач на якісно новому рівні.

Від викладача ж вони вимагають засвоєння і використання:

- необхідного і достатнього набору освітніх методик і технологій, спрямованих на розвиток творчого потенціалу студентів, а також методик структурування, систематизації і алгоритмізації навчального матеріалу з метою забезпечення якісного засвоєння студентами освітніх програм;

- методів психолого-педагогічної діагностики і корекції з метою максимально ефективного визначення індивідуальних психофізіологічних особливостей кожного студента, рівня його підготовки, направлення розвитку сильних якостей особистості при одночасній корекції негативних рис характеру, слаборозвинутих здатностей і негативних тенденцій розвитку особистості;

- методів формування і розвитку у студентів комплексу якостей знань і умінь, які властиві творчій особистості.

Від керівника вищого навчального закладу означені положення вимагають:

- визначення мети навчального процесу як розвитку творчого потенціалу студентів;
- формування у викладачів мотивів і потреб у творчій діяльності;
- створення необхідних умов професійної діяльності викладачів, спрямованих на розвиток творчого потенціалу студентів;
- оцінювання роботи викладачів з позиції позитивної динаміки зміни творчого потенціалу студентів.

Ще одним принципом підготовки майбутніх вчителів до застосування інтеракції є **принцип розвитку умінь і навичок студентів з організації навчання**. Зазначений принцип можна розглядати з урахуванням того, що кожна наука передбачає певну послідовність подання навчального матеріалу в процесі вивчення. Цей принцип стосується як змістовного, так і процесуально-операційного компонента процесу підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури можна зробити висновок, що в теорії цієї підготовки розвиток умінь і навичок студентів – це процес вироблення у них різноманітних педагогічних дій як

складової частини їх майбутньої вчительської діяльності, заснованих на психолого-педагогічних знаннях. Формування педагогічних умінь і навичок у науковій психолого-педагогічній літературі узгоджується, як правило, ще з одним поняттям, яке безпосередньо стосується теорії підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології – «формування педагогічних якостей».

Дослідники відзначають, що формування та розвиток педагогічних якостей у студентів є тривалим, складним, внутрішньо суперечливим процесом, зумовленим впливом численних чинників (у тому числі біологічних і соціальних). Особливе значення в цьому процесі має період навчання у вищому навчальному закладі – початкова професійна педагогічна підготовка майбутніх вчителів. Водночас, саме поняття «формування педагогічних якостей» найчастіше не визначається. Враховуючи складність та неоднозначність даного терміна, в теорії підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології як робоче визначення пропонується вважати, що формування педагогічних якостей – це процес розвитку в студентів біологічно і соціально зумовлених особистісних утворень, які сприяють їх підготовці до застосування інтерактивної технології.

Зміст навчання студентів педагогічних ВНЗ України піддається певній систематизації за роками, періодами навчання і за кожним окремим заняттям, виходячи з напрямів підготовки та професіограми конкретного спеціаліста. Тому для авторів навчальних програм, підручників цей принцип став нормою – їх завданням є подати матеріал так, щоб у ньому відчувалася певна обґрунтована система професійних знань, умінь та навичок. Головне тут полягає в тому, щоб хід навчання забезпечував студентам опанування певного необхідного обсягу знань, формування практичних та професійних умінь і навичок в оптимальних для цього умовах. Порушення правил системності та послідовності в навчанні спричиняє набуття студентами уривчастих знань, які важко використовувати у практичній діяльності в екстремальних умовах.

Таким чином, послідовність, систематичність і безперервність вивчення студентами психолого-педагогічних і методичних знань, опанування педагогічних вмінь та навичок, формування педагогічних якостей особистості вимагає дотримання таких правил:

- планування вивчення навчальних предметів з урахуванням можливостей студентів, послідовно переходячи від викладання основ знань до більш високого рівня опанування;
- створення умов для формування і розвитку в студентів педагогічних навичок та вмінь, якостей особистості педагога тощо;
- послідовний і внутрішньо узгоджений розподіл навчального матеріалу з різних предметів за семестрами та роками навчання, з

- урахуванням усіх знань, навичок і вмінь змістового компонента, кінцевого результату й особливостей попередньої підготовки;
- перехід до вивчення наступного навчального матеріалу лише після міцного опанування попереднього;
- чітке виділення головного, суттєвого в матеріалі, що вивчається, намагання його систематизації, узагальнення для викладання студентам;
- уміле врахування особливостей майбутньої педагогічної діяльності вчителів для вдосконалення їх професійних знань, навичок і вмінь;
- широке впровадження в навчально-виховний процес педагогічних ВНЗ України сучасних технологій навчання;
- суворе дотримання як наукової, так і методичної основи виховних заходів, дисципліни навчального процесу, недопущення спрощень та послаблень під час проведення занять з особовим складом;
- постійна систематизація матеріалу, що вивчається, виокремлення основних ідей, смислових логічних структур;
- постійне поповнення знань, удосконалення практичних навичок і вмінь.

Принцип організації самоосвіти та самовиховання студентів.

Самовиховання сприяє підвищенню ефективності діяльності та раціональному використанню вільного часу. З ним пов'язана оптимізація процесів формування високих професійних і морально-психологічних якостей, вироблення позитивного ставлення до педагогічного процесу. Воно викликає потребу до перманентного всебічного розвитку особистості вчителя, надає цілеспрямованості, активності, усталеності всій його діяльності, дає можливість найбільш раціонально долати труднощі праці та побуту. Результати дослідно-експериментальної роботи показали, що професійні якості студента вдосконалюються в процесі самовиховання в два-три рази швидше, ніж у процесі звичайної (неакцентованої на самоосвіті і самовихованні) системи навчання і виховання.

Недооцінка ролі самоосвіти і самовиховання послаблює дієвість навчально-виховної роботи, призводить до розриву між впливом викладачів і результатами цього впливу. При відсутності самоосвіти і самовиховання може скластися лише пасивна особистість без стійких переконань і чітких поглядів, яка не здатна до інноваційної педагогічної діяльності в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Сутність цього принципу виражається в його правилах. Основні положення цього принципу:

- спонукання студентів до педагогічного самовдосконалення;
- систематичне управління самостійною роботою об'єктів навчання;
- створення умов для ефективного вирішення поставлених

дидактичних та інших задач за встановлений час самостійної роботи;

- використання науково обґрунтованих і методично конкретних критеріїв оцінки ефективності самоосвіти і самовиховання;
- пропаганда кращих результатів наукової педагогічної думки, досягнень педагогів у процесі самовиховання.

Визначені принципи створюють цілісну єдність, яка виявляється в їх тісному взаємозв'язку, взаємозалежності та різноманітності їх взаємин. Їх творче використання, виходячи з конкретних завдань підготовки майбутніх студентів-педагогів до використання інтерактивної технології, забезпечує ефективність усього навчально-виховного процесу.

Сукупність названих принципів визначає спрямованість, зміст, організацію та методику навчально-виховного процесу у вищому педагогічному навчальному закладі. Розуміння сутності принципів дозволяє свідомо і творчо вирішувати завдання навчання, упорядковувати педагогічну діяльність, обґрунтовано здійснювати її та впевнено досягати мети навчання. Дотримання принципів дозволяє проводити навчально-виховну діяльність комплексно, злагоджено та вміло. Як початкові педагогічні положення, вони регулюють процес використання засобів, методів, прийомів і форм роботи та сприяють виконанню завдань навчання.

Підкреслимо, що перелік і формулювання принципів підготовки майбутніх підготовки студентів – майбутніх педагогів до використання інтерактивної технології не є вичерпними та завершеними, оскільки емпіричний базис підготовки є мінливим і рухомим, безперервно збагачується новими науковими фактами, закономірними зв'язками та залежностями, а теоретичне їх описання на даний момент часу являє собою суб'єктивний погляд дослідника на об'єктивні явища.

Таким чином, здійснення підготовки майбутніх студентів-педагогів до використання інтерактивної технології згідно певних принципів на практиці передбачає певне вдосконалення навчально-виховного процесу у ВНЗ, надання йому цілеспрямованості, чіткості і наукової обґрунтованості. Реалізація визначених принципів надає можливість тим, хто навчається, та тим, хто навчає, свідомо і творчо вирішувати завдання підготовки майбутніх вчителів до застосування інтерактивної технології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галузинський В. М. Педагогіка: теорія та історія : навч. посіб / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К. : Вища школа, 1995. – 237 с.
2. Голованов В. Н. Законы в системе научного знания / В. Н. Голованов. – М. : Мысль, 1970. – 231 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

4. Давыдова Г. А. Творчество и диалектика / Г. А. Давыдова. – М. : Наука, 1976. – 175 с.
5. Енгельмеєр П. К. Теорія творчості / П. К. Енгельмеєр. – СПб., 1910. – 208 с.
6. Кармин А. С. Диалектика стихийного и сознательного в управлении творчеством / А. С. Кармин // Диалектика, творчество, гуманизм / под ред. Гушика Д. А. – Л. : Издательство ЛГУ, 1991. – С. 87–91.
7. Кічук Н. В. Формування творчої особистості вчителя / Н. В. Кічук. – К. : Либідь, 1991. – 95 с.
8. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения Я. А. Коменский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 238 с.
9. Коршунов А. М. Творчество и отражение в историческом познании / А. М. Коршунов, В. Ф. Шаповал. – М. : Издательство МГУ, 1984. – 191 с.
10. Кравчук П. Ф. Формирование творческого потенциала личности в системе высшего образования : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук / П. Ф. Кравчук. – М., 1992. – 32 с.
11. Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского. – М. : Политиздат, 1985. – 431 с.
12. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос [та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1997. – 349 с.
13. Радул Д. В. Діагностика особистості майбутнього вчителя історії / Д. В. Радул. – К. : Вища шк., 1995. – 150 с.
14. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів / О. Я. Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 416 с.